

PAPER DETAILS

TITLE: "HASTA ADAM" METAFORUNU ASMAK: OSMANLI MODERNLESMESİ ve DEVLET KAPASİTESİ

AUTHORS: Ömer TURAN

PAGES: 143-164

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1184375>

“HASTA ADAM” METAFORUNU AŞMAK: OSMANLI MODERNLEŞMESİ ve DEVLET KAPASİTESİ

Ömer TURAN*

ÖZET

Bu çalışma Osmanlı modernleşmesinin anlaşılmasında iç dinamiklerle dış dinamiklerin nasıl dengelenebileceği sorusuna odaklanıyor. Osmanlı İmparatorluğu’nun on dokuzuncu yüzyıl boyunca informal sömürgeciliğin baskısına maruz kaldığı ve Osmanlı modernleşmesinin önemli bir içsel dinamiğinin bu baskıya karşı direnme çabası olduğu vurgulanırken, içsel dinamiklerle dışsal dinamiklerin modernleşmedeki etkilerinin devlet kapasitesi çerçevesiyle daha iyi anlaşılabilirliğini iddia ediyor. Micheal Mann’ın devlet iktidarını despotik güç ve altyapısal güç üzerinden tanımlayan yaklaşımından esinlenerek, devlet kapasitesi ordu, eğitim, para ve taşımacılık sistemleri ekseninde tanımlanıyor. Osmanlı modernleşmesini devletin kapasitesini arttırma çabalarına ilişkin bir süreç olarak okumak önerilirken, aynı zamanda bu sürecin informal sömürgeciliğe fazlasıyla bağımlı olduğu iddia ediliyor.

* Central European University - Budapeşte, Sosyoloji ve Sosyal Antropoloji Bölümü, Doktora Adayı.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı modernleşmesi, devlet kapasitesi, despotik güç, altyapısal güç, informal sömürgecilik

Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu adlı kitabında Rifat Abou-El-Haj (2000: 124) on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı'sında emperyalist baskıyı siyasî değişimin tek nedeni olarak görmemek ve iç faktörleri değişime yol açan esas önemli güçler olarak değerlendirmek gerektiğini belirtiyor. Aslında Abou-El-Haj bu uyarısıyla, uzunca bir süredir Osmanlı modernleşmesini yorumlamaya çalışan sosyal bilimcilerin karşı karşıya oldukları ana sorunsalı da özetlemiş oluyor. En kısa ifadesiyle bu sorunsal, Osmanlı modernleşmesini bir uçta iç dinamiklere ve devletin kendi başına karar alma gücüne mutlaklık atfeden bir yaklaşımla, diğer bir uçta esas belirleyici olarak dış dinamikleri gören, Osmanlı'nın modernleşme çabalarını dış baskı ve yönlendirmelerle açıklayan ve dolayısıyla son dönem Osmanlı'ya edilgen bir konum atfeden yaklaşım arasındaki dengenin nasıl kurulacağına ilişkin. Bu makale, meselenin devlet kapasitesi çerçevesinde düşünülmesinin, söz konusu dengenin kurulmasına katkıda bulunacağı iddiasına dayanıyor.

Aslına bakılırsa, söz konusu tartışma, sadece on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı'sı ile de sınırlı değildir. Edhem Eldem bu dengenin kurulmasına ilişkin sorunları on yedinci ve on sekizinci yüzyıllardaki kapitülasyonlara ilişkin tarihyazımında da gözlemekte. Eldem'e göre kimi çalışmalar, kapitülasyonlar ve Avrupa ile olan ticari ilişkiyi değerlendirirken, on dokuzuncu yüzyıldaki sömürgecilik benzeri tahakkümü temel alarak, sürecin tarihsel olarak eşit güçler arasındaki bir ticaret şeklinde başladığını görmezden gelmektedir. Yapılan en genel hata, kapitülasyonların sonradan tahakküm araçlarına dönüşmüş olmalarından hareketle, bunların genelini teslimiyet olarak değerlendirmektir. Bir kez bu yaklaşım benimsendiğinde kaçınılmaz olarak, ilk aşamadan itibaren Osmanlı'yı bir kurban olarak gören, "Osmanlı edilgenliği" argümanına varılmaktadır (Eldem, 2006). Oysa ilk kez on altıncı yüzyılda tanınan imtiyazlar, uzunca bir süre, Osmanlı'nın kendi iradesiyle verilmiştir. Bu imtiyazlar verilirken Avrupa'da müttefiklere sahip olmak, gümrük vergilerinde artış ve düşüş eğilimindeki Doğu-Batı ticaret hattının canlandırılması gibi yararlar beklenmektedir (Eldem, 2006; İnalcık, 1986: 1179). Konuya bu açıdan yaklaşıncı ve Osmanlı'nın imtiyazlardaki çıkarları göz önüne alınınca, "Osmanlı edilgenliği" söyleminin ötesine geçmek mümkün olmaktadır.

Önceki dönemlere ilişkin tartışmalarda da gözlenmesine karşın, iç dinamiklerle uluslararası koşulların etkisinin nasıl dengeleneceği sorunu, Avrupa'da kapitalistleşme ve sömürgeciliğin yeni bir evreye girdiği ve Osmanlı

üzerinde baskısını iyiden iyiye arttırdığı on dozcuncu yüzyıla ilişkin tartışmalarda daha sık karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Kırım Savaşı konjontüründe şekillenen Islahat Fermanı'nda (1956) dış dinamiklerin (ve özellikle Britanya diplomasisinin) ağırlıklı rolü tartışmasızdır. Fakat aynı soru, Tanzimat Fermanı için sorulduğunda karşımıza ne gibi bir resim çıkmaktadır? Örneğin, Osmanlı'yı kapalı, kendi kendine yeten bir analiz birimi olarak görmenin ötesinde, Avrupalı kapitalist merkezin genişlemesiyle ilişkili olarak yorumlamak bağlamında sunduğu genel çerçeve ve doğrudan katkıları tartışmasız olan dünya-sistemi yaklaşımı Tanzimat Fermanı'nı iç dinamikler ile dış dinamikleri dengeleme gereği duymaksızın değerlendirebilmektedir. Immanuel Wallerstein ve meslektaşlarına (1983) göre Tanzimat dönemiyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinden "kapitalist dünya ekonomisinin merkez ülkelerine akan artığın bir bölümünü elde etmenin yollarını" aramaya başlar ve bu çerçevede Gülhane Hatt-ı Hümayunu İmparatorluğun artık dünya ekonomisi içindeki çevre konumunun meşrulaştırılmasını ifade eder. Fakat Butrus Abu-Manned'in (1994) konuyla ilgili makalesi, Sultan Abdülmecid'in kökenini ortaçağ İslâm felsefesinden alan erdemli hükümdar düşüncesine verdiği önem ya da II. Mahmud'un merkezileşme çabalarının kural tanımazlığına ve despotluğuna karşı İslâmî tepki gibi iç dinamikler çözümlemeye dahil edilmedikçe Tanzimat Fermanı'nın nasıl şekillendiğinin anlaşılamayacağını vurgulamaktadır. Abu-Manned'in ifadesiyle, Tanzimat Fermanı'nın okunması öncesinde bazı Meclis-i Şura üyelerinin yaygınlaşan yargısız ve hükümsüz infazların şeriata ters düştüğünü ve imparatorluğun sorunlarının aşılması için, yönetimde keyfiliği sona erdirecek, adilane bir yeni döneme ihtiyaç duyulduğunu belirtmeleri, Ferman'ın oluşumunda etkili olmuştur.¹ Ayrıca Abu-Manned Ferman'ın Mehmed Ali Paşa krizinin aşılmasında da, özellikle Suriye'de yaşayanları İstanbul'dan yana taraf olmaya ikna ederek, katkıda bulunduğunu iddia eder.

Bu noktada belirtmek gerekiyor ki, Osmanlı modernleşme dönemini ele alan çoğu nitelikli çalışmada iç dinamiklerle dış dinamiklerin nasıl dengeleceği sorunsalı gözlense de, kimi çalışmalar bu sorunu tamamen yok saymakta. Osmanlı'yı dünyadaki gelişmelerden kopuk olarak ele alan yaklaşıma göre Osmanlı'nın yaşadığı esas sorun askerî yenilgiler ve nitelikli yöneticilerin yetiştirilememesidir. Avrupa'daki modernleşme süreci, kapitalist genişleme, dünya pazarına eklemlenme gibi kavramlara hiçbir şekilde başvurmeyen bu yaklaşım basiretli-basiretsiz yöneticiler gibi ayrımları ciddi analitik araçlar

¹ Benzer bir şekilde Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu adalet arayışı çerçevesinde ele alan bir değerlendirme için bkz. İrem, 2008.

olarak kabul eder. Bu kabulden hareketle Osmanlı'nın Avrupa devletleri karşısındaki güçsüz durumu diplomatik başarısızlıklarla açıklanır. Bu yaklaşımın metodolojik ufku da Osmanlı tarihini sultanları esas alarak dönemlendirmenin ötesine geçememektedir. On dokuzuncu yüzyıla odaklandığında, genelde eski dönemlerdeki örnekleri anımsatacak kahramanlık öyküleri arayan bu yaklaşım akademik düzlemde gerilemesine karşın, popüler tarih alanında varlığını sürdürmektedir.²

Tarihi yeknesak bir şekilde iç dinamiklerden (hatta toplumsal dinamikleri yok sayarak, iç dinamikleri de yöneticilerin iradelerine indirgeyerek) ibaret gören bu yaklaşımın simetriği, modernleşme dönemi Osmanlı tarihini mutlak bir şekilde dış dinamiklerin belirleyici olduğu bir süreç olarak değerlendiren çalışmalarda bulunabilir. Bu çalışmaların en önemli örnekleri "Şark Meselesi" okulu tarafından verilmiştir (Deringil, 2002: 18). Farklı yazarlar farklı tonlar benimseseler de bu yaklaşımın ana hatları şu şekilde özetlenebilir: Öncelikle on dokuzuncu yüzyıl Orta Doğu (ya da Doğu Akdeniz, ya da Yakın Şark) tarihi Avrupa devletlerinin birbirleriyle, neredeyse hiçbir engelle karşılaşmaksızın, nüfuz alanı ele geçirme mücadelesidir. Bu yaklaşım, söz konusu coğrafyadaki sosyal dinamikleri görmezden geldiği gibi (Bromley, 1994: 48), siyasî yapıyı da görmezden gelinebilecek bir etkisiz unsur olarak değerlendirir. Diplomasi tarihini ana yöntem olarak benimsediği ölçüde, diplomasiinin önyargılarıyla yüklü diline yakınlaşır.

Bu önyargılı dilin en bilinen klişesi, Osmanlı'yı "hasta adam" olarak nitelenektir. Oryantalist bakışın çoğu unsurunu içinde barındıran "hasta adam" nitelenesiyle anlatılmak istenen Osmanlı'nın ölmek üzere olan bir devlet olduğu ve ölüm döşegindeki bir hasta gibi etkisizleştiğidir. Çoğu zaman "Avrupa'nın hasta adamı" olarak da ifade edilen bu metafor, bir yandan Osmanlı'yı Avrupa'nın bir parçası olarak görmeye atıfta bulunur, diğer bir yandansa Avrupa devletlerinin bu ölümü bekledikleri, hızlandırdıkları ve paylaşım kavgasına başladıklarını anlatır. Her iyi metafor gibi "hasta adam" da yan anlamlarla yüklüdür. "Hasta" ve hastalığın çağrıştırdığı ölüm ile bir yandan toplumsal gerçekliğin biyolojiye kıyasla anlaşılması yaklaşımına göndermede bulunur. Yaşam ve ölüm zıtlığı çerçevesinde Osmanlı'nın geçmişte kalan görkemi de unutulmaz. Ama bununla birlikte Osmanlı'nın zamanı geçmiş, arkaik bir yapıya dönüştüğüne de işaret edilir. Metafor aynı anda medeniyetlerin

² Oktay Özel ve Gökhan Çetinsaya 1970'lerden 2000'lere Türkiye'deki Osmanlı tarihi çalışmalarının genel bir değerlendirmesini yaparken, tarihçilikte gözlenen "yaygın sığılaşma ve içe kapanma"dan söz ediyorlar; bkz. Özel ve Çetinkaya, 2002. Osmanlı tarihini dış dinamikleri yok sayarak yazmaya çalışan yaklaşım, elbette bu "sığılaşma ve içe kapanma" kapsamında düşünülmelidir.

çevrimselliği yaklaşımına da eklenir. Bu çevrimsellik yaklaşımının (İbn Haldun gibi) İslâm kültüründeki karşılıkları sayesinde, "hasta adam" metaforu bazı Osmanlıları dahi ikna etmiştir. Nasıl Oryantalizm Batı ile Doğu'yu mutlak olarak ayırıyor ve etkin konumu Batı'ya, edilgenliği Doğu'ya ait görüyorsa, "hasta adam" metaforu da etkenlik olanaklarını sadece Avrupalı devletlere ait görür. Bütün bu tabloda Osmanlı hiçbir gücü olmayan bir devlet olarak resmedilir.

Son dönemde Osmanlı tarihçileri bu türden Oryantalist önyargılara karşı çıkışlarında, yükselme-duraklama-gerileme şeklinde kalıplaşan Osmanlı tarihi dönemlendirmesini de sorgulamaya girişmişlerdir.³ Gerileme paradigmasına yönelik eleştirilerin temelinde Cemal Kafadar'ın formüle ettiği şu soruyu yatmakta: Modern dönem Osmanlı tarihinin tamamını "gerileme" olarak değerlendiren yaklaşım, gerilemenin ilk belirtilerini on altıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren gözlemeye başlıyor. Fakat üç yüzyılı aşkın, neredeyse imparatorluğun ömrünün yarısından uzun bir "gerileme"den söz edilebilir mi? (Kafadar, 1997-1998) Gerileme paradigması, bir yandan 1918'i, yani bir bakıma hikâyenin sonunu, akılda tutarak hemen herşeyi sanki 1918 ile aralarında bir nedensellik bağı varmışcasına ele almaktaydı. Bir yandan da son dönem Osmanlı tarihine "hasta adam" metaforunun özetlediği genel çerçeve içinden bakıyordu. Bu bakış Osmanlı'nın merkezileşme, modernleşme ve bürokratik devlete dönüşme çabalarını –takındığı genel küçümseyici tavrın da etkisiyle– hakkıyla değerlendiremiyordu. Son dönemde Osmanlı tarihine ilişkin kayda değer hemen her çalışmanın gerileme paradigmasının eleştirisini temel aldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla, gerileme paradigmasından kopuşun, günümüzde Osmanlı modernleşmesini anlamaya yönelik her çabanın başlangıç noktası olması kaçınılmazdır.

İNFORMEL SÖMÜRGEÇİLİK VE DEVLET KAPASİTESİ

Eğer gerileme paradigmasını terk etmeyi Osmanlı modernleşmesini anlamının ilk şartı olarak vurguluyorsak, ikinci olarak vurgulanması gereken on dokuzuncu yüzyılda şekillenen Avrupa kapitalizminin genişlemesi süreci ve bunun Osmanlı'ya etkileridir. Sadece Türkiye üzerine çalışmalarda değil, genel tarihyazımında da bu genişleme sürecini doğrudan sömürgeci yönetimleri, yani başka ifadeyle formel sömürgeciliği öne çıkartarak ele alma eğilimi vardır. Fakat kapitalist genişlemeyi formel sömürgecilikle, informal sömürgeciliği eşanlı olarak devreye sokan bir mekanizma olarak tanımlamak daha isabetli olacaktır. On dokuzuncu yüzyılın ortasından itibaren doğrudan

³ Bu sorgulamaya ilişkin makaleler bkz. Armağan, 2006.

sömürgeciliğin aşırı maliyetlerini dikkate alan sömürgeci güçler, doğrudan sömürgelerinde uyguladıkları merkantalist teknikleri, siyasî bağımsızlıklarını sürdüren devletlerle kurdukları ilişkilerde de kullanmaya başlamışlardı. Yüksek maliyetle işaret edilen, hem doğrudan yönetimin gerektirdiği bürokratik aygıtın, hem de diğer sömürgeci güçleri (zaman zaman savaşıarak) söz konusu nüfuz bölgesinden uzaklaştırmanın maliyetiydi. İformel sömürgecilik, özellikle serbest ticaret antlaşmaları ve hukukî imtiyazlar üzerinden işliyordu. Böylelikle sömürgeci güçler arasındaki rekabet, bir gücün mutlak hakimiyetiyle ikame edilmiyor, informel sömürgeciliğe maruz kalan ülke genel olarak sömürgeci güçlerin açık pazarına dönüşüyordu. Bu antlaşma ve imtiyazların garanti altına alınmasında informel sömürgecilik diplomatik baskı, askerî tehdit ve donanma müdahaleleri gibi teknikleri uyguluyordu. Bu tekniklerle imtiyazlar sağlandıktan sonra informel sömürgecilik çerçevesinde özellikle demiryolu inşası, krediler ve bankacılık gibi sektörler öne çıkıyordu (Winks, 1976). İformel sömürgeciliğe ilişkin öncü çalışmalarında John Gallagher ve Ronald Robinson (1953), bu mekanizmanın bağımsızlığını koruyan ülkelerde istikrarlı yönetimleri teşvik ettiğini, bu sayede yatırım risklerinin makul bir düzeyde tutulmasının hedeflendiğini belirtiyorlar.

Coğrafi olarak informel sömürgecilik Orta Doğu'yu da içine alacak şekilde, Güney Amerika'dan Güneydoğu Asya'ya kadar geniş bir alana yayılmıştı (Cain ve Hopkins, 1980). Bu çerçevede Osmanlı İmparatorluğu formel olarak sömürgeleştirilmesinde de, on dokuzuncu yüzyıl boyunca informel sömürgeciliğin baskısıyla karşı karşıyaydı. Dolayısıyla Osmanlı modernleşmesini bu baskıyı görmezden gelerek ya da modernleşme çabasının önemli bir içsel dinamiğinin bu baskıya direnmek olduğunu hatırla tutmaksızın yorumlamak mümkün değildir. Dünya-sistemi yaklaşımı da kapitalist genişlemenin Osmanlı üzerindeki etkisini tartışırken, kapitalist merkezin Osmanlı İmparatorluğu'nu kapsamına almasının, Rusya, Hint alt kıtası ya da Batı Afrika'yı bünyesine eklememesinden çok da farklı olmadığını vurgulamaktadır (Wallerstein, 1989). Bu dört bölgede de dünya ekonomisiyle bütünleşme 1750'den 1850'ye uzanan süreçte tamamlanmıştır. Hatta bütünleşme aşamasından periferileşmeye geçiş Osmanlı'da 1850'den de önce olmuştur. Bu periferileşme sonrası 1870'lerde meydana gelen finansal iflas, Mısır ya da Tunus'da olduğu gibi doğrudan işgale ve formel sömürgeciliğe yol açmamış, fakat Roger Owen'ın (1981: 191-192) ifadesiyle karşılaştırılabilir bir egemenlik sınırlandırmasına neden olmuştur.

Bu çerçevede, Osmanlı modernleşmesini yorumlarken, ne Osmanlı'yı bir "hasta adam" olarak gören ve Bâb-ı Âli'nin etkinlik alanını yok sayan, ne de on dokuzuncu yüzyıl uluslararası konjonktürünün Osmanlı için yapısal bir kı-

sıtlama oluşturduğunu göz ardı eden bir hat geliştirmek gerekiyor. Başka bir ifadeyle karşı karşıya olunan sorun, informal sömürgeciliğin baskısıyla Osmanlı'nın öznelliğini aynı anda ve dengeli bir şekilde analiz eden bir çerçevenin nasıl oluşturulacağıdır. Bu denge önemlidir çünkü, eğer John Comaroff'un (1982) kapitalist genişleme süreci tarihinin nasıl yazılması gerektiğine ilişkin metodolojik uyarılarını izleyecek olursak, kapitalizmi mutlak bir güç olarak algılamamak gerekirken, aynı zamanda yerel sistemlerin dönüşümünün iç ve dış güçler arasında sürekli bir diyalektik tarafından şekillendiğini de unutmamak gerekmektedir. Bu makale temel olarak, konuyu devlet kapasitesi üzerinden düşünmenin verimli bir çerçeve yaratacağını iddia ediyor. En kısa ifadeyle, Osmanlı modernleşmesini devletin kapasitesini artırma çabalarına ilişkin bir süreç olarak okumayı önerirken, aynı zamanda devlet kapasitesini arttırmaya ilişkin arayışın informal sömürgecilikle girilmiş olan etkileşime fazlasıyla bağımlı olduğunu iddia ediyor.

Konuyu devlet kapasitesi üzerinden tartışmak, modernleşme dönemine gelindiğinde Osmanlı'nın devlet kapasitesinden yoksun olduğuna dair bir kabule dayanmıyor. Devlet kapasitesi, değişim isteyen iç dinamikleri dış faktörlerle ilişkili olarak düşünmeye yarayan bir tarihsel sosyoloji çerçevesi. Çünkü siyaset felsefesi klasikleri, Weber'in bürokrasi üzerine çalışmaları, Habermas'ın moderniteyi ve modernleşmeyi sistem entegrasyonunun alanını genişletmesi olarak okuyan tarihsel sosyolojisi ya da Foucault'nun iktidar mekanizmalarının tarihine ilişkin çalışmaları gibi farklı literatürlerin bize öğrettiği, her devletin sürekli olarak daha iyi kontrol mekanizmalarına, daha verimli taktiklere ve dolayısıyla daha fazla devlet kapasitesine dair bir arayış içinde olduğu. Bu anlamda Osmanlı İmparatorluğu da bir istisna değildi. Bir teknik ilerleme çağı olarak uzun on dokuzuncu yüzyıl, devlet kapasitesinin yeniden tanımlandığı bir dönem oldu. Örneğin uluslararası güç dengesi denklemine yeni silahlar ya da orduları demiryoluyla taşıyabilmek gibi bir olanak eklenince, bu yenilik devlet kapasitesinde de yeni bir düzey anlamına geliyordu. Bâb-ı Âli de, devletin sürekliliğini sağlamak adına, bu yarışta yerini almak durumundaydı. "İmparatorluk çağı"nda, Avrupalı büyük güçlerle etkileşime girmeden devlet kapasitesini arttırmak mümkün gözüküyordu.

DEVLET KAPASİTESİ: TARİHSEL SOSYOLOJİK BİR TANIM

Bu noktada karşımıza devlet kapasitesinin nasıl tanımlanacağı sorusu çıkıyor. Devlet kapasitesinin üzerinde uzlaşmış bir tanımı olduğunu söylemek güç. Sıkça başvurulan kurumsalcı yaklaşım, vergilendirme kapasitesi üzerinden bir tanım geliştiriyor ve devletin kapasitesiyle mali kaynaklarının meşruiyeti arasında bir doğru orantıdan söz ediyor. Theda Skocpol (1985) ise devlet kapasite-

tesinin ilk koşulu olarak belirli bir toprakta eksiksiz egemenlik bütünlüğüne ve idarî-askerî kontrole işaret ediyor. Başka yazarlarsa devlet kapasitesini tanımlarken rasyonel bir bürokrasi, bu mekanizmanın toplumla ilişkilerini sağlayan alt örgütler ve devletin topluma içkin olması (embeddedness) (Chibber, 2003: 19-23), ve bu içkin olma hâline karşın özerkliğini koruması (embedded autonomy) (Hobson, 1997: 236) unsurlarını sıralıyorlar. Devlet kapasitesini toplumsal dinamikler ve özel çıkarlardan özerklik, hedeflerini topluma dayanmaksızın gerçekleştirebilme yetisiyle ilişkili olarak tanımlamak çoğu yazarın birleştiği bir nokta olarak ön plana çıkıyor.

Bu makaledeyse, daha klasik bir tarihsel sosyoloji perspektifi izlenerek, devlet kapasitesi Micheal Mann'ın devlet iktidarına ilişkin genel yaklaşımı ekseninde tanımlanıyor. Mann'a göre devlet iktidarı despotik güce (despotic power) ve altyapısal güce (infrastructural power) dayanır. Despotik güç devletin toplumla rutinleşmiş bir müzakereye dayanmayan gücüne tekabül eder. Devletin despotik gücü, belirli bir toprak parçasında, iktisadi, ideolojik ve askerî iktidar aktörleriyle işleyen merkezî teşkilatlanmanın tekel konumuna dayanır (Mann 1993: 59). Altyapısal güç ise devletin topluma nüfuz etme yetisine tekabül eder. Bu güç dört unsurdan oluşur: 1) Devletin merkezî olarak koordine edilen ana faaliyetlerine dair iş bölümü; 2) istikrarlı mesaj aktarımına ve arşivlemeye olanak tanıyan okuryazarlık; 3) emtiaların devletin eksiksiz güvencesinde değişimini sağlayan para mecrası; 4) haberleşmeye ve gerek insan gerekse kaynak taşımacılığına ilişkin düzenlemeler (Mann, 1884). Bu makalede devlet kapasitesi tanımlanırken ilk olarak Mann'ın terminolojisindeki despotik güç, makul bir indirgemecilikle, ordu olarak devlet kapasitesinin bir unsuruna dönüştürülüyor. İkinci aşamadaysa despotik güç ile, yani orduyla, altyapısal güç birleştirilerek devlet kapasitesini tanımlamak için ordu, eğitim, para mecrası ve haberleşme ve taşımacılık sistemlerinden oluşan dörtlü bir şema elde ediliyor. Makalenin geri kalanında Osmanlı'nın devlet kapasitesi bu dörtlü şema üzerinden tartışılacak ve bu kapasitenin informal sömürgeciliğe olan bağı ele alınacak.

Fakat detaylı tartışmaya geçmeden önce bu şemalaştırma hakkında üç noktayı vurgulamak gerekmede. Birincisi, despotik güçle altyapısal gücü birleştirerek ele almanın gerekçesini Mann'ın bu güçlerin birbirine dayandıklarına ilişkin argümanı oluşturuyor. Mann'a göre bu iki güç arasındaki ilişki bir salınımdan ziyade diyalektik bir karşılıklı gereksinme şeklinde anlaşılmalıdır. Bu bağlamda ikisini bir arada düşünmek her hâlükârda makul görünmekte. İkincisi, Mann emperyal devletlerin üst düzey despotik güce ve görece düşük altyapı gücüne dayandıklarını belirtmekte. Bürokratik devletlerse üst düzey altyapısal güce ve düşük despotik güce dayanmakta. Otoriter devletlerdeyse

hem despotik güç hem de altyapısal güç üst düzeyde gözlenmekte (Mann, 1993: 60). Bu makale on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı'sını bu şemaya yerleştirmiyor. Başka bir ifadeyle Osmanlı'yı bir imparatorluk olarak üst düzey despotik güç ve düşük altyapısal güç çerçevesinde tanımlamıyor. Aksine Osmanlı'nın hem despotik hem de altyapısal güç bağlamında dış desteğe ihtiyaç duyduğunu ve informal sömürgecilik sayesinde (bir tabiyet maliyeti karşılığında) devlet kapasitesini güncellemeye çalıştığını iddia ediyor. Üçüncüsü, gerek Mann, gerek Skocpol, gerekse başka yazarlar devlet kapasitesini devletin toplumdan özerkliği ekseninde ele almaktalar. Bu makalede benimsenen perspektif de otonomi meselesini ciddiye alıyor. Fakat, bir bakıma devlet kapasitesi ile devletin otonomisi arasında analitik farka dikkat çeken ve otonomi ile kapasitenin etkileşimine vurgu yapan uyarıların da etkisiyle (Barkey ve Parikh, 1991), burada geliştirilen perspektif devletin topluma karşı özerkliğine değil uluslararası sisteme karşı özerkliğine odaklanıyor.

OSMANLI'DA ORDU KAPASİTESİ: ÇİFTE BAĞIMLILIK

Osmanlı devlet kapasitesine ilişkin detayları tartışmaya, yukarıda geliştirilen dörtlü şemanın ilk unsuru olan ordudan başlayacak olursak; modernleşme dönemi boyunca Osmanlı'nın despotik güç bağlamında Avrupalı büyük güçlere çifte bağımlılığından söz etmek mümkündür. Bu çifte bağımlılığın bir ayağı kaçınılmaz hale gelen askerî reformlar için gereken uzmanlık bilgisi ve modern malzemelerdir. Diğer ayağıysa toprak bütünlüğünün korunması için Avrupalı devletlerin bizzat savaşarak sağladıkları yardımdır. III. Selim döneminden itibaren Avrupalı subaylar eğitim amacıyla davet edilmiştir (Shaw, 1965). II. Mahmud döneminde bu uygulamaya duyulan ihtiyaç artmış fakat gerek Müslüman askerlerin Hristiyan subaylardan eğitim ve emir almaktan duydukları huzursuzluk gibi kültürel nedenler (Levy, 1971), gerekse Avrupalı devletlerin Yunan bağımsızlığını desteklerken aynı anda Osmanlı ordusuna katkıda bulunmaya yönelik çekinceleri gibi reelpolitik nedenler istenen verimin alınmasına engel olmuştur.

1830'larda gelirlerin yarıdan fazlası ordu ve güvenlikle ilgili diğer harcamalara ayrılıyordu, fakat yine de ciddi sayıda askere gereken ödemelerin yapılamadığı kaydedilmekteydi (Owen, 1991). Mehmed Ali Paşa krizi böyle bir ortamda patlak verdi. 1832'de, Bâb-ı Âli tarafından atanmış bir paşaya bağlı kuvvetler Anadolu'nun önemli bir bölümünü işgal etti. Sultan Mahmud'un neredeyse baş düşmanı konumundaki Rus Çarı'ndan destek istemesi, Osmanlı'nın krizi aşmada yaşadığı zorluğu gösteriyor. Khaled Fahmy'nin ifadesiyle, Osmanlı ilk kez bir iç sorununu çözmek için bir dış güçten yardım istiyordu. Rusya desteğini sembolize etmek için donanmasını İstanbul'a gönderdi

(Fahmy, 2005). Krizin sona ermesinde başka etkenlerin yanı sıra Avrupa diplomasisinin arabuluculuğunun da payı oldu.

Bu kriz devam ederken imzalanan Baltalimanı Serbest Ticaret Antlaşması (1838) ile Britanya ile sağlanan yakınlaşmanın ne denli önemli olduğu, Osmanlı'nın kapitülasyonlardan beklediği yararlarla benzer şekilde, Kırım Savaşı sırasında ortaya çıktı. Rusya'nın Eflak ve Boğdan'a ilişkin talepleri karşısında Britanya hükümeti ordusuna "Osmanlı bayrağını ve toprağını koruma" emrini vermişti (Shaw ve Shaw, 1992: 138). Fransa, Prusya ve hatta Sardunya Kralığı'nın da Britanya'nın yanında yer almasıyla Avrupa'nın büyük güçleri, Rusya'ya karşı Osmanlı'nın tarafında savaştılar. Sonuçta on binlerce insanın hayatına mal olan savaş Osmanlı'nın egemenlik haklarının garantiye alınmasıyla sona erdi.

Kırım Savaşı Osmanlı'nın ancak Avrupa'nın doğrudan desteğiyle sınırlarını koruyabildiğini göstermekle kalmadı. Aynı zamanda Osmanlı modernleşmesi üzerinde de ciddi etkileri oldu, çünkü savaş döneminde İstanbul halkı ilk kez kitlesel olarak Avrupalılarla ve dönemin yenilikleriyle karşılaşmıştı.⁴ Roderic Davison'un (1990a: 78) ifadesiyle yabancı birliklerin çoğu doğrudan Bulgaristan'a ve oradan da cephelere gittilerse de, 1854'den 1856'ya kadar Osmanlı başkenti bir nevi işgal görünümüne sahne oluyordu. Telgraftan hemşireliğe kadar bir dizi teknolojik ilerleme ve yenilik, Osmanlı sosyal tahayyülüne Kırım Savaşı sırasında dahil oldu. Bir bakıma gerçekleşen, Mann'ın "tekniklerin fetih yoluyla yayılması ve değişimi" (1986: 148) olarak adlandırdığı süreçti. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı teknik ilerlemelerle kitlesel ölçekte fetih yoluyla değil, büyük güçlerin desteğiyle statükonun korunduğu bir savunma savaşı aracılığıyla tanışıyordu. Statükonun ancak dış destekle savunulabilmiş olması reformların aciliyetini ve kaçınılmazlığını göstermekteydi. Kırım Savaşı'nın Osmanlı modernleşmesine doğrudan etkilerinden biri Islahat Fermanı ise, diğer doğrudan etkisi -savaşı finanse edebilmek için- dış borçlanmanın bu dönemde başlamasıdır. 1854 ve 1855'te iki farklı kredi alınmış ve bu krediler Düyûn-u Umûmiyye'ye giden yolun başlangıcı olmuştur. Bu süreçte Avrupalı büyük güçler Osmanlı'yı, savaşı ve reformları nasıl finanse edebileceği konusunda ve hatta bir ölçüde reform programının içeriği hakkında yönlendirebilmiştir. Bu anlamda Kırım Savaşı ile birlikte informal sömürgeciliğin Osmanlı devlet kapasitesini belirlemede ileri bir aşamaya geçtiği söylenebilir.

⁴ Kırım Savaşı hakkında, Osmanlı modernleşmesine etkilerini de tartışan, ayrıntılı bir çalışma için bkz. Badem, 2007.

Orduya odaklanarak Osmanlı devlet kapasitesini tartışmaya 1900'den sonraki dönemde devam ettiğimizde, bu dönemde dış baskıların iyiden iyiye arttığını ve ordu kapasitesindeki kendine yetersizliğin süreklilik kazandığını görmekteyiz. Bu baskılar sonucunda Bâb-ı Âli giderek daha fazla yabancı müdahaleye onay vermek durumunda kalmıştı. Yabancı devletlerin Makedonya vilayetlerine yönelik müdahaleleri de bu kapsamdaydı. Yirminci yüzyılın hemen başında Makedonya'da, yönetimi pratikte yabancılara devreden, uluslararası bir mali komisyonun kurulmasının yanı sıra yabancı subayların bölgede jandarma komutanları olarak görev yapmaları da kabul ediliyordu. Kosova'da Avusturyalı subaylar, Manastır'da İtalyan subaylar ve bölgenin en önemli şehri Selanik'te de Rus subaylar görev yapıyorlardı. 1905'de Britanya bölgedeki yabancı subay sayısını arttırmaya ve Osmanlı birliklerini azaltmaya karar veriyordu (Tokay 2003). Osmanlı'nın despotik gücü, yani ordunun durumu, bu tür müdahalelere karşı çıkacak düzeyde değildi. Devlet memurlarının maaşlarının ödenmesindeki gecikmelere benzer şekilde, Osmanlı jandarmasında maaşların gecikmesi ve düzensiz olarak ödenmesi, ender rastlanan bir durum değildi.⁵

Osmanlı'nın despotik gücünün ne denli sınırlı olduğu I. Dünya Savaşı sırasında da görüldü. İttifak Devletleri ile yapılan müteffiklik antlaşması eşit taraflara atıfta bulunsa da, gerek mali gerekse askerî anlamda Almanya ile Osmanlı arasındaki fark büyüktü. Almanya, Avusturya-Macaristan ile birlikte, savaş öncesinde ve savaş sırasında Osmanlı'ya ciddi altın, para, silah ve mühimmat transferinde bulundu (Trumpener, 1968: 67). Bu yardımlarla birlikte 1914 – 1918 döneminde Osmanlı ordusunda görev yapan Alman subaylarının sayısı 700'ü buldu (Zürcher, 2002: 177). Bazıları ordu komutanları düzeyinde görev yapan bu subaylarla Osmanlı üzerindeki "Alman askerî kontrolü" (Shaw ve Shaw, 1992: 313) pekişmiş oldu.

EĞİTİMDE REFORM: BAŞARI VE BAŞARISIZLIKLAR

Devlet kapasitesine dair dörtlü şemanın ikinci unsuru olan eğitime geçerse, Osmanlı modernleşmesi boyunca eğitim, tüm dertlere karşı temel çare olarak görülmekteydi (Deringil, 2002: 101). Fakat on dokuzuncu yüzyılın ilk ya-

⁵ Nadir Özbek'in yeni çalışması bu bağlamda ilginç bilgiler içermekte. Özbek'in arşiv belgelerine dayanarak belirttiğine göre 1900'de Maraş vilayetinde jandarma maaşları 16 ay gecikmişti. 1902'de Ege Adaları'nda jandarma maaşları bir yıldır ödenmemişti. Yabancı subayların da jandarma bünyesinde görev yaptıkları Makedonya vilayetlerinde de durum farklı değildi. Özbek'in ulaştığı 26 Mart 1901 tarihli bir belge Kosova'daki bir jandarma çavuşunun 10 yıldır düzenli maaş alamamaktan şikayet ettiğini gösteriyor. Yine 1901'de Priştina'da yaya ve atlı jandarmalar dokuz aydır maaş alamamışlardı; bkz. Özbek, 2008: 57-58.

rısında eğitim reformunda istenen ivme yakalanamadı. Bu yavaşlığın nedeni olarak, gelenekçilerle reform yanlıların çatışmasından çok mali kısıtları vurgulamak gerek. Örneğin Kırım Savaşı sırasında tüm imparatorlukta sadece 60 rüşdiye vardı. Bu dönemde sadece İstanbul'daki medreselerde 16 000'in üzerinde öğrenci mevcutken, 60 rüşdiye ancak 3 000'in biraz üzerinde öğrenciye eğitim verebiliyordu (Shaw ve Shaw, 1992: 107).

1866'da Maarif-i Umumiye Nezareti'nin teşkil edilmesi ve 1869'da dört yıllık ilköğretimi zorunlu kılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile eğitim reformu daha geniş ölçekte hissedilmeye başlanmıştır. Ancak merkezi hükümetin zorunlu ilköğretim çerçevesinde üstlendiği mali sorumluluk kısmî olmuştur. Bâb-ı Âli esas olarak öğretmenlerin eğitimini üstlenmiş, öğretmenlerin maaşları ise yerel kaynaklara, başka bir ifadeyle yerel bağışlara bırakılmıştır (Davison, 1990c: 172). Yerel kaynaklara bağımlı olmasına karşın 1869 Nizamnamesi ile başlatılan ilköğretim hamlesinin başarısız olduğu söylenemez. Stanford ve Ezel Kural Shaw'un salnameler ve İstatistik-i Umumi kayıtlarından derledikleri verilere göre 1895'e gelindiğinde ilköğretim yaşındaki erkek çocukların yüzde 90'ı ve kız çocukların da yüzde otuzu kadarı okula gitmektedir (Shaw ve Shaw, 1992: 107). Bu oranlara temkinli yaklaşmak gerekse de, yine de ilköğretim düzeyinde artan okullaşma eğilimine işaret ettiği muhakkaktır.

Bu başarıyla birlikte eğitimdeki reform çabalarının üç zaafına değinmek gerekmektedir. İlk olarak, bir yandan yükseköğretim kurumları kurulmasına ve ilköğretim düzeyinde makul bir oran yakalanmasına karşın, ara kademe okullaşmasında hem mutlak hem de nispi bir başarısızlık söz konusudur.⁶ Rüşdiye ve idadi düzeyinde gayrimüslim cemaat okulları ve yine esas olarak bu cemaatlere hitap eden yabancı okulları öğrenci sayısı bakımından Müslüman okullarını geride bırakmıştır. Shaw'ların 1895'e ilişkin verilerine geri dönecek olursak, bu tarihte devlet rüşdiyelerinde 31 000'i aşkın Müslüman öğrenci ve 4 000 civarında gayrimüslim öğrenci eğitim görmekteydi. Buna karşın gayrimüslim rüşdiyelerinde eğitim gören öğrenci sayısı 76 000'i aşıyordu. Benzer bir oran idadiler için de geçerlidir. 1895'de devlet idadilerinde 5 000'e yakın öğrenci varken, yabancı idadilerde 8 000'i aşkın, gayrimüslim cemaatlerin idadilerindeyse 10 000'i aşkın öğrenci vardı (Shaw ve Shaw, 1992: 107). Öğrencilerin söz konusu okullara dağılımı üzerine düşünürken, gayrimüslimlerin toplam nüfusun üçte birini biraz aştıklarını da hatırd tutmak gerek. Bu

⁶ Ortaöğretimden geçen öğrenci sayısının düşük kalması yükseköğretim kurumlarına devam edebilecek öğrenci sayısının düşük kalmasına yol açmış, bu durum yükseköğretimdeki kurumsallaşma çabalarının karşılaştığı engellerden biri olmuştur; bkz. İhsanoğlu, 1995.

durum imparatorluğun ticaret burjuvazisinde gayrimüslimlerin egemen olmasına katkıda bulundu (Göçek 1996: 86).

Eğitimdeki reform çabaların ikinci bir zaafı resmî düzeydeki niyetlere rağmen, Müslümanlarla gayrimüslimleri aynı okullarda eğitime projesinin hayata geçirilememesidir. Yükseköğretim düzeyini saymazsak, Bâb-ı Âli gayrimüslimleri kendi okullarına çekememiştir. Üçüncü olarak, Bâb-ı Âli'nin azınlık ve yabancı okulları kontrol ve hatta kayıt altına almada ciddi zaafiyetinden söz etmek gerekmektedir. Fatma Müge Göçek'in (1996: 86) aktardığına göre, 1894'de hazırlanan resmî bir rapor, bu tarihte 413 yabancı ve 4 547 azınlık okulu olduğu ve bunların 4 049'un sultandan alınmış bir izin olmaksızın faaliyet gördüğünü tespit etmektedir. Benzer bir şekilde, Selim Deringil'in (2002: 137) söz ettiği bir Heyet-i Vükelâ raporu da yirminci yüzyılın başında imparatorlukta 200 kadar Amerikan eğitim kurumu olduğunu, bunlardan sadece dördünün faaliyete geçmeden önce gereken irade-i hümayûnu aldığını, 75'inin faaliyete geçtikten sonra ruhsat aldığını ve yarıdan fazlasının izin olmaksızın eğitime devam ettiğini belirtmektedir. İkinci ve üçüncü olarak belirtilen zaaf- lar, imparatorlukta etnik segmentasyonu hızlandırmıştır. Göçek'in (1993) ifadesiyle Müslümanların önceliği devleti reforme etmekken, Batı tarzı eğitim gayrimüslim cemaatların siyasallaşmalarına ve giderek bağımsızlık yanlısı bir tavır geliştirmelerine katkıda bulundu. Böylelikle eğitime ilişkin kapasitesini ancak belirli ölçüde geliştirebilen Bâb-ı Âli, eğitimde birliği sağlayamadıkça imparatorluğun çözülmesi sürecini frenlemek zorlaştı.

PARA MECRASİ VE DÜYÛN-U UMÛMİYYE

Osmanlı'nın devlet kapasitesine dair tartışmaya yukarıda oluşturulan dörtlü şemanın üçüncü unsuru olan para mecrasıyla devam edecek olursak, Osmanlı reform çabalarına süreki mali krizlerin eşlik ettiği tartışmasızdır. Öteden beri Osmanlı mali sistemi kriz dönemlerini metal paranın değerini düşürerek atlatmıştır. Son değer düşürme 1844'de yapılmış bundan sonra Cumhuriyet dönemine kadar metal paranın değeriyle oynanmamıştır. 1840'da ise Osmanlı – bir nevi hazine bonosu gibi de işlev gören – kaime ile ilk defa kağıt para dönemine geçer. Şevket Pamuk'un (1996: 971) ifadesiyle Kırım Savaşı'yla gelen kriz sırasında, piyasaya sürülen kaime miktarındaki artış kaimenin altın lira karşısındaki değerini önemli ölçüde düşürmüş, bu da ciddi bir enflasyon dalgası yaratmıştır. Kırım Savaşı sırasındaki ilk dış borçlanma deneyimlerinin de etkisiyle, Islahat Fermanı'nda bankaların kurulması ve Avrupa finans piyasalarıyla işbirliğinin geliştirilmesi reform gündemine dahil edilir. Artık merkez bankası işlevi görecektir ve Bâb-ı Âli'nin ihtiyaç duyduğu dış kredileri dolayımlayacak bir bankaya duyulan ihtiyaç iyice belirginleşmiştir. Başta

bankanın Osmanlı sermayesiyle kurulması fikri ön plana çıktıysa da, kısa zamanda uluslararası itibarı olan bir kurumun ancak uluslararası sermayeyle kurulacağı fikri benimsendi ve böylelikle bir İngiliz konsorsiyum ile Fransız sermaye gruplarının bir araya gelmesiyle (küçük bir Osmanlı ortaklığını da içine alan) Osmanlı Bankası 1863'de kuruldu. Banka bir merkez bankasıyla, geniş şube ağına sahip ticari bir bankanın karışımıydı. Kağıt para basma yetkisi de Osmanlı Bankası'na verilmişti. Bankanın sağladığı kısa vadeli kredilerle kaimeler dolaşımdan çekildi. Böylelikle Bâb-ı Âli Osmanlı Bankası'na imtiyaz tanıyarak devletin temel işlevlerinden birini, yani para mecrasını garanti altına alma işlevini, uluslararası bir konsorsiyuma devrederek Avrupalı büyük güçlere olan bağımlılığını arttırdı.

Osmanlı'nın mali bağımlılığında dönüm noktası dış borçlarının faizlerinin ödenemeyeceği noktaya gelmesi ve bu nedenle 1881 Düyûn-u Umûmiyye'nin kurulması oldu. Bu uluslararası kurumun görevi Osmanlı'nın gelir kaynaklarının bir bölümünü kontrol ederek, Avrupalı finans çevrelerinin alacaklarını garanti altına almaktı. Alacağı olan her ülke Düyûn-u Umûmiyye'de temsil ediliyordu. Çağlar Keyder (1987: 40), devletin gelirlerinin üçte birini kontrol eden Düyûn-u Umûmiyye'yi "sömürgeci (bir) aygıt" (colonial apparatus) olarak yorumluyor. Gerçekten de Düyûn-u Umûmiyye'nin böyle bir yorumu haklı çıkartacak denli geniş bir örgüt bünyeliği vardı. Kuruluşunun hemen ardından çalışan sayısı 3 000 civarındaydı. 1915'deyse 5 000'i bulmuştu. Devlet gelirlerinin üçte birini kontrole ilaveten, 1907'den itibaren ihracat gelirlerinin de neredeyse tamamını kontrol etmeye başladı (Kasaba 1988: 110). Tuz tekeli, tütün tekeli, pul vergisi ve bazı vilayetlerden gelen vergiler Düyûn-u Umûmiyye'nin diğer gelir kaynaklarıydı. 1883'de Düyûn-u Umûmiyye tütün tekeli için Société de la Régie Cointeressée de Tabacs de l'Empire Ottoman adlı Alman-Fransız ortaklığına devretti ve bu şirketin kârını Osmanlı hazinesiyle paylaşmaya başladı.

Bütün bunlara bakılınca şüphesiz Düyûn-u Umûmiyye informal sömürgeciliğin Osmanlı egemenliğine getirdiği sınırlamaların en somut örneğidir. Peki böylesine "sömürgeci bir aygıt"ın varlığı "hasta adam" metaforunu ya da Osmanlı edilgenliği tezini haklı çıkarır mı? Devlet kapasitesi üzerinden düşünmek bu noktada dengeli bir analiz yapmaya yardımcı olmaktadır. Çünkü, her ne kadar bir egemenlik kısıtlaması olsa da, Düyûn-u Umûmiyye iki şekilde Osmanlı devlet kapasitesine katkıda bulunmuştur. Öncelikle mali sisteme belirli bir istikrar getirmiştir. Donald Quataert'a (1996: 829) göre Bâb-ı Âli Düyûn-u Umûmiyye sayesinde yeni krediler alabilmiş ve bu sayede sadece ticaret açığını finanse etmemiş, aynı zamanda acil ihtiyaçlara kaynak ayırabilmiştir. Düyûn-u Umûmiyye aracılığıyla ulaşılan kredilerin ciddi bölümünün

önceki kredilerin borçlarına ayrıldığı doğrudur; fakat kalan miktarın dahi katkısı önemlidir. Dolayısıyla, Düyûn-u Umûmiyye'nin bir yandan Osmanlı'nın informal sömürgeciliğe olan bağımlılığını arttırırken, bir yandan da onun devlet kapasitesine katkıda bulunduğunu vurgulamak gerekmektedir.

HABERLEŞME VE ULAŞIM SİSTEMLERİ

Dörtlü şemanın son unsuruna, haberleşme ve taşımacılığa geçtiğimizde de benzer bir dengeli çözümleme geliştirmemiz gerekiyor. Çünkü Osmanlı'nın büyük güçlere tabi oluşunun somut örnekleri olan geniş ölçekli projeler, bir yandan da Osmanlı'nın devlet kapasitesini dönemin standartlarına yaklaştırmaktaydı. On dokuzuncu yüzyıl boyunca ortaya çıkan teknik yenilikler arasında telgraf ve demiryolu, devlet kapasitesine önemli katkı sağlayan yenilikler olarak öne çıkmıştı. Özellikle telgraf, haberleşmeyi mekânsal kısıtlardan ayırıştırması, üstelik bunu düşük yatırım maliyetiyle yapmasıyla, tam da devletlerin merkezileşme çabalarında ihtiyaç duydukları bir hizmeti vermeye başlamıştı. Osmanlı'daki ilk telgraf hattı, Kırım Savaşı'nın yeni tekniklerin yayılmasına etkisi kapsamında, Varna ile Kırım arasına çekilen deniz altı hattı oldu. Britanya ordusu hemen akabinde İstanbul-Varna hattını kullanıma soktu. Bâb-ı Âli ilk aşamada bazı Fransız girişimcilere telgraf hatlarına ilişkin çeşitli imtiyazlar verdiyse de, sonrasında telgraf hatlarını kendi imkânlarıyla döşemeye karar verdi. Telgrafın yaygın kullanımının imparatorlukta iki belirgin etkisi oldu. Birincisi, her türlü devlet aygıtı içi haberleşme kolaylaştı ve hızlandı. Özellikle Maliye Nezareti'nin mültezimlere olan bağımlılığında bir azalma sağlandı (Ata, 1997). İkinci olarak ticaret de kolaylaştı. Yerli ve yabancı tüccarlar Avrupa'daki muhataplarıyla daha kolay haberleşmeye ve dünya piyasalarını daha yakından izlemeye başladılar.⁷

Ancak konu demiryoluna gelince, öz kaynaklarla kurulabilen telgraf ağına göre farklı bir resimle karşılaşıyoruz. Öncelikle çok yüksek düzeyde sermaye gerekmekteydi ve ayrıca kullanılması gereken uzmanlık bilgisi çok daha karmaşıktı. Fakat yine de demiryolu projeleri, Bâb-ı Âli'nin devlet kapasitesini arttırmaya yönelik çabalarının önemli bir ayağını oluşturuyordu. Mısır ve Balkan vilayetlerindeki hatlardan sonra Anadolu'da ilk demiryolu hatlarının yapımına 1850'lerde başlandı. Kırım Savaşı'nın oluşturduğu konjonktürde İzmir-Kasaba ve İzmir-Aydın hatlarını İngilizler inşa ettiler ve işletmeye başladılar. İzleyen dönemde Bâb-ı Âli demiryolu projelerinde daha aktif olmaya

⁷ Ayrıca telgraf ağının önce Bağdat, sonra da Basra'ya ulaşmasıyla, Britanya dış politikası için önemli bir öncelik olan Hindistan-İngiltere hattındaki boşluk giderilmiş oldu; bkz. Davison, 1990b.

karar verince, ilk aşamada projelerin öz kaynaklara dayanarak yapılması fikri benimsendi. Haydarpaşa-İzmit hattı bu çerçevede gerçekleştirildi. Fakat daha sonra uluslararası ihaleler, gerek projenin finansmanı gerekse hatların işletilmesi bakımından, daha gerçekçi bir seçenek olarak benimsendi.⁸

Şevket Pamuk yabancı sermayeli demiryolu projelerinin Bâb-ı Âli'ye çekici gelmiş olmasının nedeni olarak iki noktaya vurgu yapmakta. Birincisi, taşıma maliyetlerinin azalmasıyla tarımsal ihracatın artacağı ve bunun da vergi gelirlerinde bir artış yaratacağı beklenmekteydi. İkincisi, orduların hareket kabiliyetini ciddi olarak arttırmanın yanı sıra, demiyolunun vergi toplamada verimlilik sağlayacağı düşünülüyordu (Pamuk 1987: 70). 1888'de Bağdat Demiryoluna ilişkin imtiyaz antlaşması Deutsche Bank ile imzalandı. Bu Osmanlı üzerindeki Britanya ve Fransız hegemonyasında bir kırılma anlamına gelmekteydi ve bu iki ülkenin ciddi tepkisine neden oldu. İnförmel sömürgecilik döneminde diplomatik tepkiler başka tür tehditlerin zımnî ifadesi olduğundan, kurulan konsorsiyumda İngiliz ve Fransız şirketlerine de küçük paylar verildi (Shaw ve Shaw, 1992: 227).

Elbette projeler Osmanlı'nın iradesiyle hayat buluyordu. Fakat, demiryolu hatlarının geçtiği bölgelerin dış ticaret hacimlerindeki artışları inceleyen Pamuk (1987: 68) bu projelerin imparatorluğun, Avrupalı emperyalist güçlerin nüfuz alanlarına bölünmesinde belirleyici gelişme olduğu sonucuna varıyor. Pamuk'un ifadesiyle on dokuzuncu yüzyıl dünya ticaretinde demiryolu projeleri, ilgili ekipman, araç ve gereçlerin ihracatıyla önemli bir paya sahipti. Hat işleme alınınca, ilgili imtiyaza sahip ülke bölgenin ticaretinde hâkim konuma geçiyordu. Demiryolu ulaştığı bölgelerdeki geleneksel sektörleri daha geniş piyasaların içinde konumlandırıyor ve artan ticaret hacmi Avrupa ürünlerine olan talebi de arttırıyordu. Bölgede imtiyaz sahibi ülkenin bankası faaliyete geçiyor, çoğu kez aynı ülkenin şirketleri su, hava gazı, elektrik gibi sektörlerde de imtiyazlar elde ediyordu. Bu çerçevede İngiliz sermayesi Batı Anadolu'da, Fransız şirketleri Suriye'de ve Alman şirketleri de Orta ve Güneydoğu Anadolu'da faaliyetlerini yoğunlaştırarak bu bölgelerde ekonomik hayatı kontrol etmeye başladı.

İnförmel sömürgecilik ortamında demiryolu projelerinin finansmanı sorunu, "kilometre garantisi" yöntemiyle çözümlenmişti. Buna göre imtiyaz antlaşmasında kilometre başına yıllık minimum gelir öngörülüyor ve hat işleme alınınca fiili gelir bunun altında kalırsa fark devlet hazinesi tarafından ödeniyordu. Ödemeler Düyûn-u Umûmiyye üzerinden yapılmaktaydı. Bu meka-

⁸ Bunun istisnası devlet kaynakları ve Müslüman toplumlardan sağlanan destekle gerçekleştirilen ve Hicaz Demiryolu olarak bilinen Şam-Medine hattıydı; bkz. Özyüksel, 2000.

nizmanın Bâb-ı Âli için en büyük avantajı, hazinenin başlangıç aşamasında yatırım bedelini karşılamasını gerektirmemesiydi (Quataert, 1996: 807). Ancak sistem suistimallere de açıktı. Hat tasarımları her zaman en verimli şekilde yapılmıyor, gereksiz uzatmalarla kilometreler çoğaltılmaya çalışılıyordu.

Bu koşullarla yirminci yüzyılın başına gelindiğinde Osmanlı topraklarında yaklaşık 7 500 kilometrelik demiryolu hattı döşenmişti. Örneğin 1913'de Habsburg İmparatorluğu'nun hat uzunluğunun –daha küçük bir yüzölçümünde– 23 000 kilometre olduğu hatırlandığında Osmanlı'nın demiryolu projelerinin sınırlı başarısı anlaşılır. Fakat, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'nın mali koşulları Habsburg ile kıyaslanamaz düzeydedir ve bu koşullar altında, belirli tavizler vermek pahasına, bir demiryolu ağı oluşturmuş olmak hiç kuşkusuz devlet kapasitesini arttırmıştır. Devlet kapasitesindeki bu artış için Bâb-ı Âli ciddi bir bedel ödemiştir. Donald Quataert'ın (1996: 811-2) ifadesiyle ödenen bedel, demiryolu projeleri bugünü inşa ederken geleceği ipotek ettiği, Avrupa finans ağıyla daha da girift bir ilişki getirdiği ve böylece ilave özerklik kaybına neden olduğundan, özellikle yüksektir. Demiryolu ağıyla beklenen vergi geliri artışı da gerçekleşmemiştir. İyimser bir bilanço 1889 – 1911 döneminde kilometre garantisi olarak 194 milyon kuruşun ödendiğini ve 254 milyonluk vergi artışı sağlandığını belirtirken (Engin, 2002: 664), Pamuk (1987: 71) ve Quataert (1996: 812) sağlanan vergi artışının kilometre garantilerine dair ödenen meblağın altında kaldığını vurgulamaktadır. Kuşkusuz demiryolu projeleri devletin vergi toplama kapasitesini arttırmış fakat ciddi bir mali yükü de beraberinde getirmiştir.

BITİRİRKEN

Burada önerilen, Osmanlı modernleşmesini devlet kapasitesi odağında okuma perspektifi, ister istemez devlet merkezli bir yaklaşımdır. Elbette Osmanlı modernleşmesi süreci Bâb-ı Âli ve bürokratik aygıtın çabalarından ibaret sayılamaz. Bitirirken tekrar Rifat Abou-El-Haj'ın önerisine dönecek olursak, iç faktörleri değişime yol açan esas önemli güçler olarak değerlendirirken, bu faktörleri de çeşitliliklerini teslim ederek ele almak gerekmektedir. Modernleşme gündemi toplumsal taleplerden bağımsız olarak şekillenmiyordu. Merkezî bürokrasiyle dünya ekonomisiyle daha sınırlı bir entegrasyondan yana olan sınıflar arasındaki mücadele, genişleyen kapitalizmle ilişkinin hangi hızda ilerleyeceğini de belirliyordu (Pamuk, 1987: 6-7). Ancak burada serimlendiği hâliyle devlet merkezli olsa da, Osmanlı modernleşmesini devlet kapasitesi odağında okumanın, Türkiye üzerine yapılan çalışmalarda sıkça benimsenen

“güçlü devlet” tezini gözden geçirmek için iyi bir başlangıç noktası olacağı söylenebilir.⁹

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarihine devlet kapasitesi çerçevesini kullanarak baktığımızda gördüğümüz, “Şark Meselesi” okulunun, “hasta adam” metaforunun ya da Osmanlı edilgenliği tezinin vaz’ ettiğinin aksine Osmanlı coğrafyasının tarihinin bizatihi Avrupalı devletler tarafından yazılmadığı ve Osmanlı’nın da tarihi yapan bir özne olduğudur. Bâb-ı Âli’nin devlet kapasitesini arttırmak için gösterdiği çaba tam da buna işaret etmektedir. Fakat Osmanlı tarih yapan siyasî bir özne olsa da, tarihi kendi seçtiği koşullar içinde değil, verili koşullar içinde yapıyordu. Bu koşulları tanımlayan Avrupalı kapitalist merkezin genişlemesi ve bu genişlemenin belirli bir şekli olan informal sömürgecilikti. Bâb-ı Âli bu koşullarla mücadele edebilmek, bu koşulların yarattığı tahakküme direnebilmek için devlet kapasitesini arttırmanın kaçınılmaz olduğunun farkındaydı.

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlısı bir siyasî özneydi, fakat Bâb-ı Âli’nin siyasî özneliği uluslararası koşullar tarafından tahdit ediliyordu. Belirleyici uluslararası koşul olan kapitalist merkezin genişlemesi siyasî özneliğin yapısal sınıırıydı. Bitirirken bu yapısal sınır ile siyasî öznellik arasındaki ilişki bağlamında bir noktayı vurgulamak gerekiyor. Bu nokta, bütünsel bir analiz çerçevesinde iç dinamikler ile dış dinamiklerin nasıl dengeleneceği sorusu bakımından da önemli. En azından 1980’lerde yapılaşma kuramına yapılan katkılardan beri biliyoruz ki, hiçbir yapı sadece kısıtlamalardan ibaret değildir. Yapı aynı zamanda bir dizi imkânı da beraberinde getirir (Giddens, 1999). Başka bir ifadeyle, yapısal koşullar öznelliklere dair kısıtlar getirirler de, yapının sağladığı imkânlar hesaba katılmadan yapının öznellik ile ilişkisini anlamak mümkün olmaz. Buna yapısallığın ikili özelliği de diyebiliriz. Yapısallığın kısıt ve imkânları aynı anda içeren bu ikili özelliği, Osmanlı’nın informal sömürgecilikle girdiği ilişkide de karşımıza çıkmaktadır. Sermaye birikimi, teknolojik bilgi, ve ordu gücü farklılıkları bu ilişkinin yapısal boyutunu belirler. Bu yapısal ilişkinin bir yanı, on dokuzuncu yüzyıl kapitülasyonlarında olduğu gibi, kısıtlardır. Fakat diğer bir yanı da Osmanlı’nın bir dizi imkâna bu yapısal ilişki çerçevesinde ulaşmış olmasıdır. Yukarıda belirtildiği gibi, bankacılık ve demiryolu bağlamlarında öncelikli plan uluslararası destek olmaksızın girişimde bulunulmasıyken, Bâb-ı Âli’nin iktisadi ve diğer kaynaklarının öngörülen projelere yetmeyeceği anlaşıncı bu alanlardaki gelişme yine uluslararası işbirliğiyle sağlanmıştır.

⁹ Türkiye’yi güçlü devlet geleneği tezi ekseninde değerlendiren çalışmaların, sınırları biraz geniş tutulmuş bir bilançosu ve değerlendirmesi için bkz. Dinler, 2003.

Bu durum, John M. Hobson'un "devletler dış güçlerin basit kurbanları değildir" (1997: 250) yorumunu doğrulamaktadır. Hobson'a göre, devletler arası askerî sistem ve uluslararası iktisadi ilişkiler bir devlete, yurtiçinde ve dışarıya karşı bir iktidar zemini sağlama potansiyeline sahiptir. Bu bağlamda, Hobson egemenlikten (kısmî) feragatin devleti güçsüzleştireceğine dair önermenin her durumda geçerli olmadığını, uluslararası ilişkilerin ve dış güçlerin devletin farklı bağlamlardaki güçlerine olan etkisine bakılması gerektiğini vurgulamaktadır. Osmanlı modernleşmesini ordu kapasitesi, eğitim, para mecrası ve haberleşme ve taşımacılık unsurları ekseninde tanımlanan devlet kapasitesi ve bunun arttırılması çabası üzerinden okumak, bu tür bir yaklaşımdır. Her ne kadar eğitim dışındaki unsurlarda kapasite dış güçlere bağımlılık sayesinde artmış olsa ve tablonun geneline bakıldığında kapasite artışının sınırları belirginleşse de, yine de devlet kapasitesinde bir artıştan söz etmek gerekmektedir. Fakat, Wallerstein'in (1989: 177) Osmanlı'nın dünya ekonomisine eklenmesi ve periferileşmesi bağlamında dile getirdiği, 1850'ye gelindiğinde Bâb-ı Âlî'nin -1750'ye kıyasla- dışarıya karşı daha güçsüz olduğu fakat içeriye karşı daha güçlü olduğu tespiti önemlidir. Bu tespit modernleşme döneminin geneli için geçerli gözükmektedir. Dış güçlere bağımlı devlet kapasitesi artışı on dokuzuncu yüzyıl boyunca sürmüş ve artış bağımlılıkla sağlanınca bunun bedeli de Osmanlı'nın kendi kendine yeterli bir sistem olma kapasitesinin tükenmesi olmuştur.

KAYNAKLAR

- Abou-El-Haj, Rifat. 2000. *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel – Canay Şahin. Ankara: İmge Kitabevi.
- Abu-Manneh, Butrus. 1994. "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript." *Die Welt des Islams* 34(2): 173-203.
- Ata, Bahri. 1997. "The Transfer of Telegraph Technology to the Ottoman Empire in the Nineteenth Century." Boğaziçi Üniversitesi, Tarih Bölümü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi.
- Armağan, Mustafa (der.) 2006. *Osmanlı Geriledi mi?* İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Badem, Candan. 2007. *The Ottomans and the Crimean War (1853-1856)*. Sabancı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi.
- Barkey, Karen ve Sunita Parikh. 1991. "Comparative Perspective on the State." *Annual Review of Sociology* 17: 523-549.
- Bromley, Simon. 1994. *Rethinking Middle East Politics: State Formation and Development*. Cambridge: Polity Press.
- Cain, P. J. ve A. G. Hopkins. 1980. "The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750-1914." *The Economic History Review* 33(4): 463-490.

- Comaroff, John. 1982. "Dialectical Systems, History and Anthropology: Units of Study and Questions of Theory." *Journal of Southern African Studies* 8(2): 143-172.
- Chibber, Vivek. 2003. *Locked in Place: State-Building and Late Industrialization in India*. Princeton: Princeton University Press.
- Davison, Roderic H. 1990a. "Foreign and Environmental Contributions to the Political Modernization of Turkey." *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: The Impact of the West* içinde s. 73-95. Londra: Saqi Books.
- , 1990b. "The Advent of the Electric Telegraph in the Ottoman Empire." *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: The Impact of the West* içinde s. 133-165. Londra: Saqi Books.
- , 1990c. "Westernized Education in Ottoman Turkey." *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: The Impact of the West* içinde s. 166-179. Londra: Saqi Books.
- Deringil, Selim. 2002. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Dinler, Demet. 2003. "Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi." *Praksis* 9: 17-54.
- Eldem, Edhem. 2006. "Capitulations and Western trade." *The Cambridge History of Turkey*, cilt 3, *The Later Ottoman Empire, 1603-1839* içinde, (der.) Suraiya N. Faruqi, s. 283-335. Cambridge: Cambridge University Press.
- Engin, Vahdettin. 2002. "The Ottoman Railroad Policy." *The Turks*, cilt 3, (der.) Hasan Celâl Güzel, s. 660-664. Ankara: Yeni Türkiye Publications.
- Fahmy, Khaled. 2005. "An officer and an Ottoman gentleman." *Al-Ahram Weekly* 758: 1-7.
- Gallagher, John and Ronald Robinson. 1953. "The Imperialism of Free Trade." *The Economic History Review* 6(1): 1-15.
- Giddens, Anthony. 1999. *Toplumun Kuruluşu: Yapılaşma Kuramının Ana Hatları*, çev. Hüseyin Özel. Ankara: Bilim ve Sanat Kitabevi.
- Göçek, Fatma Müge. 1993. "Ethnic Segmentation, Western Education, and Political Outcomes: Nineteenth-Century Ottoman Society." *Poetics Today* 14(1): 507-538.
- , 1996. *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change*. New York: Oxford University Press.
- Hobson, John M. 1997. *The Wealth of States: A Comparative Sociology of International Economic and Political Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. 1995. "The Genesis of 'Darulfünûn': An Overview of Attempts to Establish the First Ottoman University." *Histoire Economique et Sociale de l'Empire Ottoman et de la Turquie (1326-1960)* içinde, (der.) Daniel Panzac, s. 827-842. Paris: Peeters.

- İnalcık, Halil. 1986. "İmtiyâzât: The Ottoman Empire." *Encyclopaedia of Islam* yeni seri, cilt 3, s. 1179-1189. Leiden: Brill.
- İrem, Nazım. 2008. "Klasik Osmanlı Adalet Rejimi ve 1839 Gülhane Kırılması." *Muhafazakâr Düşünce* 15: 149-174.
- Kafadar, Cemal. 1997-1998. "The Question of Ottoman Decline." *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* 4 (1-2): 30-75.
- Kasaba, Reşat. 1988. *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*. Albany: State University of New York Press.
- Keyder, Çağlar. 1987. *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*. Londra: Verso.
- Levy, Avigdor. 1971. "The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-39." *International Journal of Middle East Studies* 2(1): 21-39.
- Mann, Michael. 1984. "The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results." *European Journal of Sociology* 25(2): 185-213.
- , 1986. *The Sources of Social Power*, cilt 1, *A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*. Cambridge: Cambridge University Press.
- , 1993. *The Sources of Social Power*, cilt 2, *The Rise of Classes and Nation-States, 1760-1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Owen, Roger. 1981. *The Middle East in the World Economy 1800-1914*. Londra: Methuen.
- Özbek, Nadir. 2008. "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th-Century Ottoman Empire (1876-1908)." *International Journal of Middle East Studies* 40(1): 47-67.
- Özel, Oktay ve Gökhan Çetinsaya. 2002. "Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi." *Toplum ve Bilim* 91: 8-38.
- Özyüksel, Murat. 2000. *Hicaz Demiryolu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Şevket. 1987. *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, investment and production*. Cambridge: Cambridge University Press.
- , 1996. "Money in the Ottoman Empire, 1326-1914." *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* içinde, (der.) Halil İnalcık ve Donald Quataert, s. 947-980. Cambridge: Cambridge University Press.
- Quataert, Donald. 1996. "The Age of Reforms, 1812-1914." *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* içinde, (der.) Halil İnalcık ve Donald Quataert, s. 759-943. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shaw, Stanford J. 1965. "The Origins of Ottoman Military Reform: The Nizam-ı Cedid Army of Sultan Selim III." *The Journal of Modern History* 37(3): 291-306.
- Shaw, Stanford ve Ezel Kural Shaw. 1992. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, cilt 2, *Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Skocpol, Theda. 1985. "Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research." *Bringing the State Back In* içinde, (der.) Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer and Theda Skocpol, s. 3-37. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tokay, Ahsene Gül. 2003. "Macedonian Reforms and Muslim and Opposition during the Hamidian Era: 1878-1908." *Islam and Christian-Muslim Relations* 14(1): 51-65.
- Trumpener, Ulrich. 1968. *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918*. Princeton: Princeton University Press.
- Wallerstein, Immanuel. 1989. *The Modern World-System III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1840s*. San Diego: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel, Hale Decdeli ve Reşat Kasaba. 1983. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci." *Toplum ve Bilim* 23: 41-54.
- Winks Robin W. 1976. "On Decolonization and Informal Empire." *The American Historical Review* 81(3): 540-556.
- Zürcher, Eric Jan. 2002. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.